

**ЗА ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ДАМАСКИН ОТ КРАЯ НА XVII ВЕК
В РЪКОПИСНАТА КОЛЕКЦИЯ НА НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА „ИВАН ВАЗОВ“ –
ПЛОВДИВ**

**ON A LESS WIDELY-KNOWN DAMASKIN DATING FROM THE END OF XVII CENTURY IN
THE COLLECTION OF MANUSCRIPTS OF IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY - PLOVDIV**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article explores a less widely-known and studied Damaskin dating from 17th century in the collection of Ivan Vazov National Library – Plovdiv. An analysis of the monument is made, whose graphical, spelling and linguistic characteristics place it among the circle of the manuscript heritage of the Karlovo – Kuklen Calligraphic School. On the basis of an elaborate analysis it is proven that the monument was created at the end of the 17th century by an anonymous, highly educated man of letters, who, by way of his novelty practice, supports the tendencies of an accessible literary language, close to oral speech.

Key Words: Damaskin 119 (137), manuscript at the end of 17th century, Karlovo – Kuklen Calligraphic School

Въпреки смутните времена по българските земи през XVII в., в селища и манастири в Стара планина (Западна и Средна) и Средногорието се оформят и развиват редица калиграфско-художествени средища, които дават началото на ранната новобългарска книжнина със забележителни образци на калиграфското изкуство (в Етрополе, Тетевен, Троян, Враца, Ловеч, Търново, Карлово, Сопот, Елена, Котел, Аджар (дн. Свежен), Куклен и др.) (Райков 1971, Ангелов 1977, Василев 1980, Дьомина 1985, Караджова 1994, Радославова 2007, 2010, Младенова, Велчева 2013 и др.). Тези средища не са съществували изолирано, а са поддържали връзки помежду си¹, като от един център на друг са се разпространявали образци (на художествена украса, шаблони на букви, правила за писане и др.), оформял се е кръг от водещи книжовници и техни последователи, които са оказвали определено влияние върху книжовната практика през XVII век, а и занапред.

Изследването на книжовните средища през XVII век (Радославова 2010), основано на данни от 290 ръкописа (преписвани в 26 средища), показва, че книжовните постижения през този времеви отрязък като калиграфски и художествени образци стоят високо. Сред тях преобладава богослужебната литература, но още в самото начало на века се появява и друг тип книжнина, новобългарските дамаскини, които, през втората половина на века се свързват освен с манастирската и с енорийската градска и селска среда (Радославова 2010: 35). Активна книжовна дейност се развива в Търновската митрополия, включваща и Ловешката епископия с Етрополе и близкият до него манастир „Св. Троица“ (Варовитец), където се създава трайна калиграфска традиция с писмо, наречено етрополски калиграфски полуустав (Райков 1971).

¹ В науката има данни, че връзки на посочените средища е имало и с монашеските общности в Рилския манастир и в манастирите в Атон (Ангелов 1977: 97 и сл., Станчев 1982: 80, Гергова 2004: 435 и др.).

Задълбоченото проучване на българските книжовни средища през XVII век и тяхната продукция чрез използване на комплексна методика и единни критерии от Д. Радославова й позволява да прецизира и уточни генезиса и връзките между отделните локални калиграфски традиции и да открие различните типове полуустав и местните му варианти (Радославова 2010: 39). Спирайки се на ръкописната продукция в Пловдивската митрополия и скрипторските центрове на територията ѝ – Пловдив и околностите му, Аджар (дн. Свежен), Карлово, Сопот, Куклен и др., тя посочва генезиса на нова местна практика, започнала от 20-30 г. на XVII в., върху която ляга традиция, позната в науката като „средногорска традиция“. Писмото е еднотипно с етрополския калиграфски полуустав, но канонът му носи и определени различия, като на функционално равнище това се изразява в модифицирането му чрез елементи на бързопис чрез промяна на права в дъга и ляв десен наклон, а по конкретна школовка (тип локално писмо) тя отбелязва „аджарско“ и „карловско-кукленско“ писмо (Радославова 2010: 39). Както общият поглед на изследователката над паметниците от XVII в., така и фиксирането ѝ върху калиграфията и характера на писмото на определен кръг паметници, в едни случаи подписани с името на книжовника, а други останали в анонимност преписвачи, но с много близка практика, ѝ позволява да предложи един предварителен списък на ръкописи, които могат да бъдат причислени към карловско-кукленската традиция (Радославова 2015: 241). Най-яркият представител на тази школа е знаменитият калиграф и книжовник Аврам йерей Димитриевич от Карлово (Ангелов 1976, Василев 1979, Петканова 2003 и др.), чиято по-ранна дейност се свързва със Сопотския манастир „Възнесение господне“, за нуждите на който книжовникът преписва Служебник (1656) и Миней за септември (1660). Други книги, излезли изпод неговото перо, са Богородични канони (1666), Псалтир (1669), както и богато украсеният Богослужебен сборник от 1674 (т.нар. Аврамов сборник²), съхраняван в Народната библиотека „Ив. Вазов“ (съкр. НБИВ). Познавачите на дейността на Карловско-кукленската школа с основание изтъкват прякото ръководство на А. Димитриевич в подготовката на калиграфи и това най-вече се вижда от практиката на Кръстьо Граматик, който по калиграфско изкуство се възприема като негов талантлив ученик и приемник.

² Написан е на 626 листа хартия по 32 реда и съдържа псалтир, месецослов, Иисусова служба, водосвет, календарни таблици, житие на Алексий човек божи и др. Календарните таблици и житието на Алексий са на новобългарски език. Аврамовият сборник е една от най-красиво изработените книги от XVII век. Писмото е на хубав, дребен полуустав с богата украса в балкански стил и съдържа всички видове ръкописни украшения: заглавки, заставки, миниатюри. Особено много и разновидни по форма, големина, украса, цветове и с добавки (вкл. човешки лица и очи) са заглавките. С великолепна багрена хармония от бяло, кафяво, злато, червено, синьо са изпълнени сложните плетенични заставки (Цонев 1920; Голяма енциклопедия България. Том 1. София, Книгоиздателска къща „Труд“, 2011. с. 15.).

Името на Аврам Димитриевич се свързва и с преписването на двата троянски дамаскина: първи и втори (Ангелов 1977: 144, Василев 1979). В изданието на непознатия доскоро Ловешки дамаскин (ЛД), О. Младенова и Б. Велчева³ споделят наблюдението си, че писмото на една отделна част от ръкописа е доста сходно с практиката на Карловско-Кукленската книжовна школа (Младенова, Велчева 2013: 11).

В колекцията „Уникални и редки издания“ на НБИБ под № 119 (137) се пази ръкопис, съдържащ само едно от Дамаскиновите слова, а именно **Слово за второ пришествие**⁴. В описа на Б. Цонев се дават бегли сведения за ръкописа: че е написан с „въздрбно хубаво писмо“, на хубава хартия с воден знак корона със звезда и полумесец⁵, предпочита се употребата на **ѣ** и по-рядка употреба на **ѡ** (Цонев 1920: 205-206).

Ръкопис 119 (137) не е бил предмет на специално проучване, той се споменава спорадично в описи и някои изследвания с обобщаващ характер (вж. Райнов 1925, Христова и др. 1982, Младенова, Велчева 2013, Радославова 2015: 242). В описите (Цонев 1920: 205-206, Христова и др. 1982, дигитален опис на НБИБ) има разминавания относно авторството и времето на създаването му. Б. Цонев го определя като паметник от XVII в., а в дигиталния опис на ръкописната колекция на НБИБ ръкописът се причислява към работите на Аврам Димитриевич⁶, като темпорално е отнесен към началото на XVII в.

Паметникът представлява интерес с оглед на цялостното му изследване, както и за уточняване на времепоаявата и локализацията му, за неговия преписвач, а това би допринесло за разширяване на познанието за дамаскинската книжнина⁷.

Настоящото изложение има за цел да направи общо описание ръкописа и на неговите графични характеристики⁸, да се направи сравнение с други паметници, които биха ни ориен-

³ Според авторките на изданието наскоро Ловешки дамаскин той е преписан от няколко неизвестни книжовници, но по различни белези изследователките го свързват с карловско-кукленската традиция (Младенова, Велчева 2013: 11).

⁴ Единични тетради, съдържащи само **Слово за второ пришествие**, са още следните дамаскини: ръкописите № 730, № 1072, 1202 в НБКМ и № 20 в Регионалния исторически музей в Шумен.

⁵ Б. Цонев не споменава каква е контрамарката на хартията.

⁶ Аврам Димитриевич е роден в с. Сушица (дн. Карлово) (за годината на раждането му няма точни данни, в научните среди варира тезата, че годината на раждане е между 1620-1630 г.). Предполага се, че между калиграфа „грешния“ Димитър и Аврам има родова връзка – между баща и син (вж. Радославова 2015: 484). Учил е в Етрополския манастир „Варовитец“. Името му е свързано с Аджарското книжовно средище, което през XVII в. бележи разцвет – там по същото време се трудят поп Йовко, поп Живко, даскал Недялко и неговият син даскал Филип (По този и други подобни поводи се изказва хипотеза, че между „грешни“ Димитър и Аврам има родова връзка – между баща и син – вж. Радославова 2015: 484)). Името му се свързва и с Кукленската калиграфско-художествена школа, предполага се, че той е пребивал там и е имал ученици, сред които е и най-талантливият му ученик Кръстю Граматик (Василев 1976: 29, Ангелов 1977: 97–114).

⁷ Авторката дължи огромна благодарност на зам.-директора на НБ „И. Вазов“ – Пловдив г-жа Антоанета Лесенска, на гл. библиотекар г-жа Венета Ганева и експерт Петко Георгиев в отдел „Специални сбирки“ за съдействието в процеса на проучването и за предоставените отлични условия на работа.

⁸ Лингвистичният анализ на ръкописа е представен в друга, приета за печат, публикация.

тирели за взаимовръзките между атрибутирани ръкописи, представящи карловско-кукленската традиция, и анонимния СлД. По този начин би могла да се докаже или съответно да се отхвърли хипотезата за авторството на Аврам Димитриевич. Да се открие обаче кой е конкретният преписвач е задача много трудна и дори невъзможна и това не влиза в обсега на нашите задачи.

1. Описание на паметника

Обем: ръкописът се състои от 7 тетради, 8, като основният текст завършва с л. 52 (съдържанието е последователно, не липсват части от текста). Вероятно 4 листа от седма тетрада са останали празни и по-късно са използвани, но само един лист от тях се е запазил. Останалите 3 листа от седма тетрада липсват – към това сочи и текстът на л. 53а, който няма начало, съответно и заглавие. Останалият лист (53) е изписан от двете страни от друга ръка с черно мастило.

Материал: хартия качествена, жълтеникава, гланцирана (тип рипс), но не много плътна; състоянието на хартията е сравнително добро, на места има петна, най-вероятно от влага, но въпреки това текстът се чете добре.

Сигниране: началото на всяка тетрада – на гърба на листа долу вдясно е отбелязано нейното начало – буква с титла (ā, b̄, c̄, като на съседния лист съответната буква сочи следващата по ред тетрада). Оригинална пагинация на страниците липсва, но е налице късно сигниране с черен молив. (За мястото на СлД в предишни описания и сигнатури вж. Цонев 1920, №137, Райнов 1925, №26, Стоянов 1973, №461, Христова и др. 1982, №461.

Водни знаци: хартията е с воден знак корона със звезда и полумесец, контрамарка bV и трифил. Знаците добре се виждат, но на отделни места не са съвсем ясни. Водният печат е седемзъбна корона с полумесец и звезда, като най-широката част на короната горе е прибл. 45 мм, а височината ѝ – прибл. 35 мм; прегъвката при оформянето на тетрадата отделя звездата и полумесеца от короната. Височината на звездата и на полумесеца поотделно е 30 мм. Контрамарката, заемаща част от долното поле на листовите, е трифил с права дълга линия (прибл. 85 мм), пресечена на кръст от друга, по-къса линия, която свързва по средата знак b (положен хоризонтално в долното поле на листа) със знак V (едното рамо заема част от долното поле, другото рамо се пада извън полето, в рамката на текста, като горе завършва с

пъпчица). Съответно знаците⁹ с корона се падат на л.л. 5, 7, 14, 16, 20, 24, 29, 31, 35, 40; на полумесеца и звездата – на л. 9, 11, 17, 21, 26, 28, 33, 38, 42, 43; на контрамарката: л. 8, 15, 19, 23, 30, 32, 36, 39, 45, 49.

Водният знак и контрамарката са идентични с фиг. 515 от Филигранния албум на Радоман Станкович (Станкович 2012: 231), което показва, че хартията е произведена в периода от 1680–1690. **В този случай може да се предположи, че паметникът е преписван в последните две десетилетия на XVII век.** По сходство на водния знак и контрамарката на хартията той е твърде близък до ръкописи от Хилендарската сбирка: № 611 – Требник (около 1680), № 630 (1670–1680), № 492 (1665–1675) (вж. Станкович 2012: 231).

Размери на листове: 208/145 mm.

Размер на текстовото поле: 140/100 mm.

Мастила: мастилото на основния текст е тъмнокафяво, леко избледняло; допълнителният лист 53 (а, б) е изписан с наситено черно мастило; със същото мастило са написани отделни думи, букви и рисунки на форзаца отпред и отзад, което показва, че те са правени по-късно и от друга ръка, а също маргиналните рисунки в средата на долното поле на л. 32а, л. 37. С червено са изписани инициалните и главните букви, някои изнесени в полето, а други – в текста, както и богослужебните указания. Някои от рисунките в полетата на текста са с ярко червено или с кафяво мастило.

Подвързията е от дърво и кожа. Рамката на полето на двете корици е запълнена от бордюрен щемпел с флорални мотиви, орнаментирани са с геометрични фигури – правоъгълни и кръгови в съчетание с дребни флорални елементи, в центъра е разположена розета от комбинирани трилистници и малки двойни кръгове. Книгата се е връзвала с ремък, който не е запазен.

Приписки. Самият копист не оставя приписки. На предния форзац се разчитат отделни думи, изписани с друг почерк и с друго мастило (наситено черно):

шетора	рїпетона	(л)истъ		
топера	ротас	пиа	азъ нежъ ...	
А Е		граматикъ	Ѡ	
			николае	...мира
Ѡ гратъ	Сливенъ	ки	ч87о	
Ѡ кѹра	егъминьтъ			
сїа	книга			

⁹ Знакът на короната е взет от л. 20, на полумесеца и звездата - л. 21, на контрамарката – л. 23.

Освен посочените думи изписани са и отделни букви – най-горе: т, и, е, в, з, з, й, к, л, м; в средата на листа: голяма и малка носовка, т – в два варианта (с три хаста и т с байраче – 7), д, к, и, ж с вариант ф (= ж изписано само с 1 черта между хастата и левия компонент). Вижда се и скелетът на предполагаем инициал. Има също и рисунки с трилистна детелина (на брой три) и отделно цялостно възпроизвеждане на детелина с права черта и, които наподобяват компонентите на контрамарката на хартията (с изключение на двата симетрични флорални (листни) елемента). Над нея има подобна рисунка, но е с размазано мастило.

Поради наличието на думата азъ над граматикъ може да се допусне като хипотеза, че книгата е попаднала в ръцете на човек грамотен, но не високо подготвен. По почерка в приписката може да се допусне, че и текстовете на л. 53 са написани от него. От приписката не става ясно каква е връзката между „граматика“ и „кир егуменьтъ“, нито връзката им със Сливен. Възможно е името николъ да се отнася за граматика, но според написаната дума **мира** (град Мира?) може да става дума и за св. Николай от Мира (Мираклийски), а може да е просто изписано име.

Текстът е подреден с разчертани от двете страни широки полета и редове (по 22 реда на лицевата страна и на гърба на листа), малките букви са от 5 мм до 7 мм, инициалните букви са около 20 мм. Написан е на среден калиграфски геометризиран полуустав с лек десен наклон. Ръкописът не е подписан и не е локализиран, но по калиграфски белези и по украса той принадлежи към средногорския тип дамаскини. Началната страница почти напълно е заета от богато украсена с полихромна растително-плетенична заставка (с кафяв контур са очертани плетеници с много пъпки, възли и цветя, оцветени в ярко и тъмночервено, синьо, зелено), с три медальона¹⁰ с образи (в половин ръст) на Христос, Богородица и св. Йоан Предтеча в сини и червени одежди; Христос е изобразен с книга в лявата ръка. От двете страни на медальона с образа на Христос е изписано сакралното съкращение на името, симетрично разположено от двете страни ꝑꝛ ꝑꝛ на медальона, на Дева Мария ꝑꝛ, на Йоан ꝑꝛ.

Текстът започва с инициала Z, богато украсен с плетенично-растителен мотив, който е привлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. Като изключим първия лист (1a), украсата на СлД е доста скромна – освен началната заглавка Z,

¹⁰ Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси почиват на стари ръкописни образци, актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII в. – XVIII в., вкл. и за дамаскините, като украсата на книгите през от XVII век превъзхожда продукцията от следващия век (Гергова 2004: 284).

отбелязан е още един-единствен голям инициал – Г, изписан в червено и украсен с флорален повлек под основата на буквата (45 мм) на л. 14a¹¹, с 3 триъгълни петлици – едната в самия край на напречния компонент, а другите 2 симетрично разположени на хаспата. Украсата е с флорални стилизирани орнаменти, излезли извън очертанията на самата буква¹². На л. 37a – горе вдясно е изрисувана кафяво-червена везна, а долу патица с риба, а на л. 32a – патица с две риби (и двете рисунки са несръчно направени с черно мастило, в контраст с изящните миниатюрни рисунки, което предполага, че са добавени по-късно от друга ръка, възможно да е писачът приписката и на двата текста на л. 53), антропоморфна указалка във форма на ръка със сочещ показалец на лл. 35a, 48a, дребен полумесец на л. 15б, л. 16a; на л. 51a – изящно изписана с червено мастило фигура на дребен флорален елемент и геометрични форми – в основата с два кръга, външен и вътрешен, на л. 1б друг вид дребни флорални елементи и др.

Спазва се традицията да се отбелязват в полетата на текста богословските указания бележки: ꝑꝛꝛꝓꝚ ꙗѡѡ л. 2б, ꝑꝛꝛꝓꝚ дѣдѣ л. 3а, ꝑꝛꝛꝓꝚ сѣѣ л. 3б, ꝑꝛꝛꝓꝚ амось л. 4а (по-долу само амось), ꝑꝛꝛꝓꝚ малахѡѡ л. 5а (по-долу ѡѡ), павль аꝑль 7а и т.н. Там обикновено са изнесени и изписаните в червено инициални букви.

Неслучайно посочените по-горе преписвачески средища се възприемат като школи, тъй като както в украсата, така и в писмото има такива устойчиви елементи и образци, които създават определен канон и очертават облика на продукцията им, превръщат се в маркери за оразличаването им от практиката на други скриптории¹³. От друга страна, школуваните почерци по посока на унификация на писмените знаци затруднява идентифицирането на отделните преписвачи, особено тези, които представят една и съща школа и притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи, които обаче потъват в анонимност (вж. за това Радославова 2015, Младенова, Велчева 2013: 11, Вълчанова 2013: 181).

Такъв е случаят и с ръкописа на дамаскин 119 (137) в НБИБ (наречен още Сливенски според надписа „Сливен“ на форзаца на книгата). Както беше посочено, в дигиталния каталог на НБИБ СлД е отнесен към началото на XVII в. и като дело на А. Димитриевич: „макар и не-

¹¹ Същото изписване на инициална буква Г намираме в приложените от Д. Радославова образци от Требник № 971 в НБКМ и от Канони на Ив. Рилски в Рилския манастир 1/29 (вж. Радославова 1997: 115 - Табл. 3, обр. 5, л. 19б; Табл. 5, обр. 4, л. 105а), което красноречиво говори за мобилността на хора, книги, образци през „изискации“ и с високи естетически критерии в писмото XVII век (вж. за това Мусакова 2015), както и за връзките и влиянията между отделни скриптории.

¹² Подобна украса на инициали има в ТД, а специално украсата на инициално Г съвпада с тази в Празничния миней на Кр. Граматик.

¹³ С оглед на класификацията на Е. Дьомина ръкопис 119 (137) се **причислява към дамаскини от III група**, а с оглед на формата на показателното наречие дамаскинът спада към групата *тогива* (Велчева 1962).

подписан, някои изследователи (?) причисляват по калиграфски белези ръкописа към работите на Аврам йерей Димитриевич, преписвач от Карловско-Аджарската книжовна школа“.

Приемайки написаното само като предположение, тук представяме описание на графичната система на СлД, а след това и сравнителен анализ с ръкописи, свързани с Карловско-кукленската школа.

2. Особенности в графиката на СлД (ръкопис 119 /137)

Първите преводачи или преписвачи на дамаскините са познавали старата писмена традиция – търновските или търновско-ресавски образци, от които са се влияели. Използвали са тяхната азбучна система, правописните правила, пунктуация, надредни знаци и пр.

Не прави изключение и анонимният преписвач на СлД, който си служи с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – употреба само на ѡ), силно адаптиран на фонетично равнище с оглед отразяването на тогавашната разговорна българска реч¹⁴. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на ѡ. Текстът е създаден от един копист, почеркът издава опитна ръка с определено калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон. Азбуката се състои от следните буквени знаци, като основната част от тях са характерни като цяло и за писмото от карловско-кукленската школа, при това с подобна форма и очертания: а, в, в (с алогограф в - **еторо пришьствїѣ** 2а) г, д, **ѡ**, **ѣ**, ж, з, з, и (алогографи **ї**, **І**), **ы**, к, л, м, н, о (тясно), **о** (**О** широко с алогограф очковидно **о**, предимно в думата **очи**), **ѡ** (с вариант **ѡ̃**), п, р, с, т, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, ц, ч (малко **ч** е с плитка чашка), ш, щ, **ѣ**, **ѣ**, ю, **ѣ**, **ѣ** (в два варианта – с успоредна на хаспата права черта **ѣ** и с вълнообразна – като изключение), **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**. Използва се и лигатурата **ѣ̃**.

При у липсват алогографи – в употреба е само ѡ, във всички позиции.

На самия ред се побират следните графеми с приблизителни размери по групи: **ѣ**, **с**; **о**; **а**, **и**, **н**, **л**, **в**, **ч**; **в**, **к**, **п**, **ѣ**, **ѣ**; **ш**, **ѡ**; **ж**, **м**, **з**, **ю**, **ѣ**. В междуредието се изписват съставните елементи на буквите **д**, **з**, **р**, **щ**, **ѣ̃**, **ѣ̃**, **ѣ̃**, **ѣ̃**, **ѣ̃**, **ѣ̃**.

Тясното **о** има два алогографа – едната форма е заострена горе вдясно **о**, а другата е елипсовидна – със широка основа и със заострен горе връх. (Подобна е формата горния компонент на р). Освен това се използва и очковидно широко **о** (с форма на елипса и с 2 точки в средата).

¹⁴ Правописните особености ще бъдат предмет на друго изследване.

Широко **Є** се изписва с вълнообразно дълго езиче, което излиза извън очертанието на буквата и обикновено се употребява в началословие, а знакът за тясно **ѐ** се пише с ъгловати краища. Главно **С** се изписва със същия корпус, както на главно **Є**.

В азбучната система на СлД фигурира само ук (8), който се използва във всички позиции. Малко **є** има и вариант на главна буква в началото на изречението - **Є**.

Главно **М** е много характерно, двете странични компонента са разкрасени долу, а средният компонент се спуска до средата на междуредието и по-надолу. По същия начин се изписва буквата в ТД, НТД, ЛД, в Празничен миней на Кр. Граматик и в Миней му от 1696.

При **ы** чертицата след **ь** се изписва винаги с лек ляв наклон.

При изписването на **ч** чашката е доста плитка и леко заоблена към хастата. Големите и малки букви **Б, б Г, г, К, к** в горната си част са изнесени напред. Това не се отнася за **В, в**.

При главни букви **Б, В, Г, К** и при **Ѣ, Ѥ, Ѧ, Ѧ** хастата стои перпендикулярно на реда.

При **Ѧ** (пси) хастата е с извивка в горната дясна част.

Малко **р** с горната си част стои на реда – тази част напомня тясното **о**, а долната част се спуска в междуредието. **Ф** е с очертанието на елипсовидното широко **О**, хастата е перпендикулярна, горната ѝ част е с лека удебелена извивка.

При буква **Ѧ** пресечната линия е точно перпендикулярна на хастата, съвпада с горния край на реда, дясното рамо е спуснато почти до долния край на реда, а лявото рамо е значително по-късо и засечено.

Главно **Ч** е с остроъгловата долу чашка, свързана с хастата много близо до основата – **У**.

Горната част на **Ж** е по-къса, като горните рамене се пресичат малко над линията, лявото рамо е с извивка, а дясното е засечено. **Х** – дясното крило е надебелено и окръглено в завършека.

Инициалните букви **А, Т, Б, Г, Д, У, К, И** са изписани с червено мастило, имат остроъгълни петлици. Те често са изведени в маргиналното ляво поле. Същото се отнася и за предлога **Ѧ**. Стилизираните букви с по-големи размери се срещат често в текста – по естетически съображения (напр. красиво изписана буква **а** в начална позиция в няколко варианта - с права хаста; с дълга змиевидна опашка; с дъговидни две извивки в началната и долната част на буквата и др.) и по функционални, за да запълнят полупразния ред: най-често тази буква е **ѐ** с много дълго езиче – **сѡшантѐ** (с. 106). С червено се изписват и някои главни букви в началото на изречението.

Горната част на **Ж** е по-къса, като горните рамене се пресичат малко над линията, лявото рамо е с извивка, а дясното е засечено. При **Х** – дясното крило е надебелено и закръглено в завършека.

Горната част на **з** е остроъгълна и заема горната част на реда, а долният компонент е дъговиден и се спуска в междуредието. Алогографът **з** (главен) се пише с издадено напред част с точка накрая, а долният компонент се спуска надолу и има удължение.

Малко **ц** се изписва с почти вертикална черта надолу.

Малко **п** се пише не с успоредни, а с леко разкрасени долу рамене. Същата особеност се забелязва и при трикомпонентно **т**, а също и при **и**. Дясното рамо на обикновеното **т** е съвсем късо. Малко **д** е островърхо, а двете крачета са под ъгъл навътре.

При **К** и при двата формата (главна и малка буква) между лявата част и хастата има разстояние. От своя страна и малка, и голяма буква **к** се изписват по два начина: 1. Хастата е отделена от втория компонент, който в горната си част е леко маркиран – удебелен или засечен. 2. Вторият начин е специфичен – при него хастата е с дъгообразна форма, която отива доста под реда. Успоредно до нея със същата дължина и форма е изписана (без вдигане на перото) горната част на буквата, като тя е закачена за долния компонент точно на реда, така че се образува тъп ъгъл, в който се разполага съответната буква (**а, о, н** и др.: *като, когато, книгата*).

Това начално **К** се различава от инициалното, което, подобно на малката буква **к** се изписва с фронтален компонент, раздалечен от хастата. Докато с посочения първи начин на изписване на **К** (с фронтален компонент, раздалечен от хастата) СлД бележи пълно съответствие с Аврамовия сборник и с Празничния миней на Кр. Граматик, а също с ТД, НТД и ЛД, по начина на изписване на „специфичното **К**“ има разлика.

Нарича се „специфично, средногорско **К**“, засвидетелствано в ТД, НТД и в повечето случаи в ЛД (там тази „двойна дъговидна“ хаста липсва, понеже горният компонент не слиза под реда) и по този белег конфигурацията на буквата в СлД е по-различна. Единствено такъв образец намираме в ЛД¹⁵ в ограничен брой, и то само в отделни части (в частта За второ пришествие; Слово Павлово и др. – вж. Младенова, Велчева 2013: 12), а именно – ЛД, Приложение, л. 36а, 37б, 53б, 82б (на л. 83а се виждат и двата варианта).

Това поставя въпроса за творческия подход, за освободеността и за индивидуалността на книжовниците от XVII в., особено тези, които са работили в енорийска среда, а може би тук става дума и за пряко участие на анонимния преписвач на СлД в отделни части на ЛД? (в ус-

¹⁵ Примерите са дадени по публикуваните факсимилета на Ловешки дамаскин, паметник от XVII в. (Младенова, Велчева, 2013), който се намира в Регионалния исторически музей - Ловеч.

тен разговор по повод на моята констатация за специфичното средногорско **К** в рък. 119 Д. Радославова сподели подобно мнение¹⁶).

Преписвачът си служи умерено с надредни знаци – титли, придихания, фонетични ударения (гравис, оксии): *ѿлка* 34а, *ѿс*, *вгѣди* 26а, *зефѣрь* 9б, *векѣ* 23а, *трѣстѣ* 5а. Двойно ударение се поставя над краесловни и средословни гласни в прилагателни, над спом. глагол **е**: *а злѣмѣ* *злѣ* 7б, *дѣволскѣ* 18б, *който* 24а, *кои ѿ дръгъи* 24а, 49а. С камора (извито ударение) се пишат редица думи – така, както се срещат те и в старата търновска практика – при цели и съкратени думи, също и в съюзи: *земля*, *мнѣго* 13б, *аплѣ* 1б, *прѣркѣ*, *хрѣтъне* 2б, *та* 9б, *тачѣ* 10б. Паерчикът се използва рязко, обикновено на места, където да замести двете ерови гласни или в групи с повече съгласни: *напоиѣте* 43б, *римскѣ* 11б.

Съюзът **и** се изписва с придихание *ѣ*, за да бъде оразличен от местоименната форма за ж.р. **ѣ**. Използват се надредните букви **ч**, **м**, **х**, **д** и **мн**. др.: *мници* 27б, *голѣ* 27б, редовно при глаголното окончание **-м**, **-ме**: *зовѣ* 33б, *грѣ* 35а, *чюжѣ* 35а. Предлогът **зарад** се изписва по един и същи начин: *зарѣ* – с надредно **д**, като основата на буквата е черта с дължината на самата дума, а след надредната буква има две точки (..). Надредно двойно **оо**, като полегнала осмица, се среща наравно с обикновено **о**: *грѣвѣ* 23б, *прѣците* 6а, *прѣркѣ* 3б, 5а. У Кр. Граматик двете букви се пишат отделно.

3. Сравнение на СлД с други ръкописи с оглед на графиката

За сравнение на графичните особености на СлД бяха привлечени Аврамовете сборник от 1674 (с безспорно авторство на А. Димитриевич), Миней за септември от Кръстьо Граматик от 1696 (№ 49 (43) от ръкописната колекция на НБИБ и с дамаскини, за които има данни, че са излезли изпод перото на йерей Аврам (ТД и НТД – вж. Василев 1979), а също с Кръстьовия празничен миней, НБИБ 46 (85) и с факсимилета от Ловешкия дамаскин (вж. Младенова, Велчева: 2013: 11-12), за които авторките предполагат, че определени части са писани от представители на Карловско-кукленския център.

Наблюдения и сравненията с посочените източници показват доста голяма близост на СлД по украса и по графика, но има и известни различия с тях. Това е естествено, като се има предвид характерната за тази книжнина вариативност. Макар украсата на СлД да не е богата и

¹⁶ Тук е мястото да благодаря на д-р Диляна Радославова за проведените професионални разговори, които ми бяха много полезни в процеса на работата ми над СлД.

пищна, както тази в работите на Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик, явно е, че преписвачът на СлД притежава солидна школовка – придобита вероятно в манастирските скриптории или в работилниците на даскали и граматичи. Почеркът е равен, обработен, задрасквания никъде не се срещат, забелязана е една-единствена грешка на л. 38а, която е умело поправена, а на 2-3 места в целия текст са залепени тънки ивици хартия, за да закрийт неправилно написана дума, а отгоре грижливо е изписана правилната форма. Формата на голяма част от буквите съвпада до голяма степен с тези от сравняваните паметници.

Почти пълно **съвпадение** има при изписването на повечето букви:

- Малка буква **а** и стилизираните **й** 2 варианта – с дълга и опасваща я опашка и с много висока хаста; голяма буква **Я** и стилизираният **й** вариант обикновено са изписани с в червено.
- Фонемата [и] се изписва с три алографа **и**, **ї**, **і** по еднакъв начин; **ы** също – с малък ляв наклон на чертичката.
- Широко **Є** – с дълго, изнесено напред езиче. Използва се и в стилизиран вариант със силно изнесено езиче. По подобен начин се пише и главна **Е**.
- Еднакво се изписва малко **з** с ъглеста горна част и с долна част под реда, както и **з**, а също и **з**, а също **л**, **м**, **н**, **о**, **п**, **р**.
- Малко **к** двата компонента са разделени; **к**, **в** се изписват с ограничител, изнесен доста напред; **х** са с удължения под реда, **щ** е с малък лек ляв наклон на средната черта, идентичност при изписване на **ц** (с почти права дясна част), **ш**, **ъ**, **ь**.
- Малко **т** се изписва по 3 начина: обикновено **т**, широко **т** (3-компонентно, подобно на съвременното ръкописно **т**) със спуснати до реда рамене и вариант, който се извисява високо над реда с развито рамо само в лявата част (характерно и за старата ръкописна традиция в паметници от XV и XVI в.) в думи като **сѣдѣ**, **поюще** (този алограф по-рядко се използва в СлД);
- Чашковидното ъглесто начално **У** в червено и малка буква **ч**, изписвана с много плитка чашка; двата алографа на буква **в** – обикновен и с две овални части (**ѿ**);

Съвпадения при алографи, които в СлД рядко се употребяват:

- Буква **ѣ** се изписва и с доста високо над реда байраче в предлога **сѣс** и в представката **сѣ**.
- По два начина се изписва и ятовата гласна – с пресечна права чертица в рамките на реда, и с извисена вълнообразна черта над реда (вторият вариант в СлД се използва по изключение, и то в случаи, когато е останало малко място за писане).

- А. Димитриевич и Кр. Граматик изписват по приблизително еднакъв начин диграфа **оу** в начална позиция, ук се изписва както опростено, така и с по-особено, стилизирано **Ѹ**, докато в СлД се пише само в един, бързописен вариант **Ѹ'** с широко разперени криле, дясната част по-висока.

- Ж се изписва в два варианта от А. Димитриевич и Кр. Граматик – нормално **ж**, както е в СлД, а другият алогограф - с дълга хаспа, окръглено дясно рамо (почти като ф) и доста дълга вертикална черта от средата на хаспата надолу - е чужд на практиката на СлД.

Разлика има и при очковидно **о** – при двамата книжовника се използва едноточково и двуточково докато докато в СлД е само с две точки.

- Повечето надредни знаци в сравняваните паметници са идентични, като се спазват едни и същи правила при тяхната употреба: паерчик, оксия, единичен и двоен гравис, надредно **м** е бързописно, ясно изписано. У Кр. Граматик се забелязва склонност за по-често надредно качване на букви и части от думата, за разлика от практиката на А. Димитриевич. Между двамата книжовници има някои различия и при изписването на ударението. Титлата за съкращение у А. Димитриевич и Кр. Граматик е вълнообразна, докато в СлД е от двата вида, но с преобладаване на геометричната форма.

Наблюдението над графиката в разгледаните паметници потвърждава констатациите в научната литература за пъстрота и вариантност в изписването на буквите като особеност на дамаскината практика. Въпреки множеството пълни съвпадения, които се откриват в текстовете на Кръстьо Граматик и Аврам Димитриевич, наблюдението показва и специфика при изписването на някои графеми¹⁷ и техника, която не е характерна за Аврам, а само за ученика му – напр. когато последният пише т.нар. „средногорско К“ в предлога **къ**, байрачето на **ъ** пресича горния компонент на **к** или при очковидното **Ѧ**, което е стилизирано чрез вътрешна фигура на око, понякога оцветено в синьо. Тези и други специфични черти в графичната практика на Кръстьо Граматик оразличават неговото писмо от това учителя му, а също и от СлД, вкл. и при използването на синкретични букви – вплетени **т** и **р** в думи като *страх*, *стримиуе*, *страстей* или **р** и **ѣ** (**ѣ** – с напречна черта горе на общата хаста) и др. (характерни и за писмото от XV и XVI в.), изписването на малко **є** с обли краища, докато в СлД е с ъгловати краища – почти под прав ъгъл) и др.

¹⁷ В Кръстьовия Празничен миней – ПНБ, 46 (85) (с предполагаеми автори Кр. Граматик и А. Димитриевич) ясно се открояват синкретични букви (също и в другите му миней), както и стилизирани букви с дълги опашати концовки в края на листа (л. 29-30).

Наличието на такава вариативност говори за свобода на избор, но не и за отклонение от нормата, а за разнообразяване на писмото с оглед на неговата функционалност.

Изводи

Посочените специфични черти в графичната практика на преписвача на СлД индивидуализират писмото му и го разграничават от това на Аврам Димитриевич и на Кръстьо Граматик. Следователно можем да направим извода, че копистът е високо подготвен книжовник, съвременник на именитите представители на Карловско-кукленското средище и техен последовател (засега анонимен).

Анализът показва, че по определени графични особености ръкопис 119 (137) се отличава с някои специфики от привлечените за сравнение паметници, което поражда съмнение относно предположението, свързващо Аврам Димитриевич с преписването на разглеждания паметник. Поради същата причина и Кръстьо Граматик едва ли е преписвачът на СлД. Но едно е сигурно – този анонимен книжовник¹⁸, създал ръкописа си с естетически вкус, коректност и прецизност през последните две десетилетия на XVII век, принадлежи към Карловско-кукленската калиграфска школа (възможно да е пряк ученик на А. Димитриевич) и е неин достоен представител.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1976: Ангелов, Б. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. // *Известие на НБКМ*. София, 14 (20), 1976, 37–51.

Ангелов 1977: Ангелов, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София, 1977.

Ангелов 1983: Ангелов, Б. *Старобългарско книжовно наследство. Литературни изследвания*. София: „Наука и изкуство“, 1983.

Василев 1979: Василев, В. Троянски дамаскин – български паметник от XVII век. Към характеристиката на писмеността на ранния новобългарски период. Автореферат за присъждане на научната степен к.ф.н. София – БАН, ИБЕ, 1979.

Василев 1980: Василев, В. Дамаскините в българската книжовна традиция. – В: *Вековни български езикови традиции*. София, 1980, 107 – 110.

Велчева 1964: Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII век. // *Известия на Института за български език*. София: Изд. на БАН, кн. X, 159 – 233.

Вълчанова 2013: Вълчанова, С. Йерей Аврам Димитриевич – един книжовник от Карлово и неговото културно наследство. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филологии, т. 51, кн. 1, Сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 174 – 182.

Гергова 2004: Гергова, А. *Българска книга. Енциклопедия*. (Съст. А. Гергова). София, Москва: Пенсофт, 2004.

¹⁸ За анонимността на преписвача изказва предположение и Д. Радославова наред с още редица други анонимни автори, последователи на тази калиграфска школа (Радославова 2015: 241).

Дьомина 1985: Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст.* Ч. II, София, 1985.

Караджова 1994: Караджова, Д. *Котленският книжовен център през XVIII век.* Пловдив, 1994.

Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамастин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011.

Младенова 2011: Младенова, О. Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в. – В: Мусакова, Е., Е. Узунова (съст. и ред.) *Етрополската книжовна школа и българският XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132–144.

Мусакова 2015: Мусакова, Ел. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология.* Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 247–204.

Петканова 2003: Петканова, Д. *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Велико Търново: Абагар, 2003.

Радославова 1997: Радославова, Д. Още за ръкопис № 917 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *Научен център „Преславска книжовна школа“. Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров.* Шумен, 1997, 106–118.

Радославова 2007: Радославова, Д. Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. // *Слово и Вярa. Международна научна конференция 90 години от рождението на проф. Боню Ст. Ангелов.* 18-19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново: Изд. ПИК, 2007.

Радославова 2010: Радославова, Д. *Репертоарът на българските ръкописно паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища.* Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. София, Институт за литература – БАН, 2010.

Радославова 2015: Радославова, Д. За Карловско-кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. – *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология.* Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 237–246.

Райков 1971: Райков, Б. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. // *Старобългарска литература*, 1, 1971, 263–289.

Райнов 1925: Райнов, Н. *Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив.* София, 1925.

Стоянов 1973: Стоянов, М. *Украса на славянските ръкописи в България.* С, 1973.

Станчев 1982: Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г.* София: Изд. на Народната библиотека „Кирил и Методий“, 1982.

Станкович 2012: Станкович, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века.* Београд, 2012.

Христова и др. 1982: Христова Б., Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог.* Т. 1. София: НБКМ, 1982.

Цонев 1920: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека.* София, 1920, с. 173.

Приложение № 1

л. 1а начална страница

ДАМАСКѢНА ИНОКА ИПОДѢДАКОНА И ИСТѢДИТА.

слово за вѣторо пришествіе г҃а нашего іѹ х҃а и за антихріста

бл҃ви о҃че . о , за мѣлитѣ ст҃ы

законъ ꙗмать ца'рїе, бѣвенїи хр'тіане,
 кога цѣть даїдѣть на воїскъ,
 'а тїе прѣвѣнь пѣснѣть свої лю'дїе,
 та ѡїдѣть по'ѡнїа гра'дѡвѣ.
 къдѣто ще дапомїне царь . да'кажа
 л. 1б
 на'снїа лю'дїе . замь даизлѣзѣть
 даго посрѣщнѣть и даго почетѣть
 катѡ царя .

Приложение № 2

л. 53а

Текстът е без заглавие, липсва началото
 Съдържанието се отнася за Св. Георги и ламята

(лист 53а е скъсан в началото) ...чѣ стаѡна на7ѡва мѣсто
 'инейсе ка7ѡ чѣ идѣ ѡвѡска и ѡхѡдѣси
 накаппѡкиска земля ненанегова7ѣси
 бащнина ѡка7ѡсе приближи на7ѡвѣмѣс7ѡ
 дѣ7ѡ езеро7ѡ и видѣ мома7ѡ плачеше томѡ
 твърдѣ и ѡвѡзирашесе ѡрѣѣ ѡ стї дивѣце
 что стоишь тѣска и плачешь идѣца ка7ѡ видѣ
 (ста?) геѡгїѡ и каже мѡ бѣжѣ гпдине мои ѡтѣска
 (с)коро даневмрешь ѡ злѡ смърть четѡ вида
 (к)акоѡ хѡбавѣ тѣсѣ чюдѣ на твоѡ7ѡ млѡсѣ7ѡ
 (скъсано) (идѡв)рина защо сички бѣгаха ѡтова езеро
 (скъсано) амикакси смѣиль тѣси дѡшѡлѣ на7ѡва езеро
 (скъсано) (дазѡг)инешь ѡзлѡ смърть ами бѣше скѡро
 (д)ѡ нѣ бѣдѣшь ѡти корбанѣ лѡкавамѡ змию
 иїлѣдаха сички гра'женѣ горѣ ѡкзлите кзмѣ
 езерѡто кѡще лѡмата дапоглѡне мома7ѡ
 итогивѡ каже стї геѡргїе коисѡ тѡѡ лю'дїе дѣто глѣѡтъ издалече
 ивздиша7ѡ твърдѣ зат.... (не се чете)
 ѡрѣѣ мома7ѡ кътмѡ много ѣ ... (размазано)
 много ѣ ... (размазано) та не мога7ѡ сичко дѡказа (листът е скъсан)

Приложение № 3

л. 53б

Молитва за вино, л. 53б

Млтва навино и (не се чете)

Гди Бже нашъ, блгїи, и ѿвекѡлюбче

призрь навино, сїе, и навкзшдѡщїхъ.

ѡнегѡ, и блговне, ѡкоже, блгловилъ,

еси, силоамскѡю кспелъ,

истѡденецъ, ѡнаковъ и ча (не се чете)

стїхъ своихъ. аплъ; иже, пришедїи

во канны, калїлейскѡю, и блгловилъ,

еси шесть водонос(ы) ѡводъ, во вино приложъ:

ѡславъ, свою, павъ, сз (не се чете)

своимъ оученикомъ и аптолѡ са (не се чете)

Гди. послї стый. свой, дхъ, нав (не се чете)

сїи, и блгловїе, ѡменеиъ, твоимъ

стїамъ: ѡко тн еси блгѡвѡи и ѡсѡцаи .

всаческѡ, Хртѣ, Бже нашъ, итебѣ, славъ,

во...лаемъ, собѣ началнимъ, твоимъ

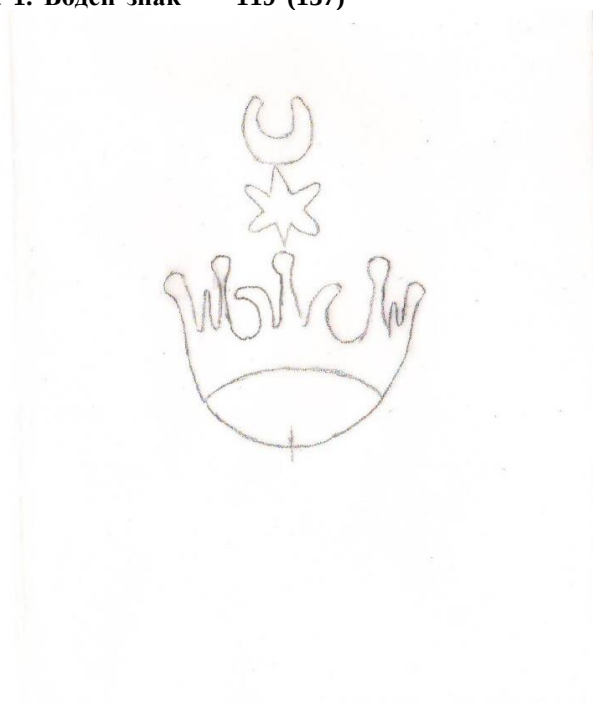
оцемъ, ѡсопрестымъ, ѡблгїимъ ѡживотворящимъ,

твоемъ дхѡмъ.

† нине ѡпрно . ѡвѡекивѡковъ, аминъ†

Приложение № 4

Фигура 1. Воден знак 119 (137)

2. Контрамарка

